

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Egy XVIII. századi román nyelvtanhoz kapcsolódó nyelveírás-történeti észrevételek

1. Az alábbiakban előterjesztendő észrevételek alapjául a következő forráskiadvány szolgál: *Institutiones linguae valachicae. Prima gramatică a limbii române scrisă în limba latină. Ediție critică de GHEORGHE CHIVU. Revizia și traducerea textului latin de LUCIA WALD. Academia Română Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”. Editura Academiei Române. București, 2001. 165 lap + 9 lap hasonmás.*

A közel negyed évezrede született, nyelvész körökben kevés híján egy évszázada számon tartott első latin nyelvű román nyelvtan (a továbbiakban: ILVal.) CHIVU GHEORGHE készítette átirata és LUCIA WALD készítette román fordítása révén csak nemrég vált a teljes szakmai közösség számára a maga egészében hozzáférhetővé. Előzőleg kiadott részei ugyanis csupán „Praefatio”-jára és a betűkkel foglalkozó egységére korlátozódtak (ehhez l. a jelen forráskiadás bevezető tanulmányát, ill. NAGY BÉLA, *Les manuscrits Roumains de Kalocsa [Fragment d’une étude plus longue]*: *Annales Univ. Sc. Bp. Sectio Linguistica* 14. 1983: 207). Mái is adós maradt viszont a forráskiadás az e művel vélhetőleg valamilyen kapcsolatban levő, tőle kéziratári jelzetében egyetlen számjegynyi eltérést mutató, utolsó sora alatt az O. A. M. D. G. rövidítést tartalmazó „Lexicon compendiarium latino-valachicum complectens dictiones ac phrases latinas cum valachica earum interpretatione” című szótári mű megjelentetésével.

E Kalocsán őrzött kéziratok mindenképpen tanulmányozandó voltának felismerése késztethette arra a forráskutatás kiválóságát, KARÁCSONYI JÁNOST (1858–1929), hogy felhívja rájuk ION SIEGESCU (1873–1927 u.) figyelmét. (A később a budapesti tudományegyetem professzorává lett tanárról l. KESE KATALIN, *Kultúra és filológia a Román Tanszék történetének tükrében*. Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből 19. 1999. 90–1.)

A Budapesten oktató, akkor még fiatal romanista a Filológiai Társaság 1908. május 13-i, szerdai ülésén tartott beszámolót a nyelvtanról és a szótárról – tudjuk meg a társasági ülésről és a SIEGESCU előadásáról is tájékoztató *Budapesti Hírlap* másnapi számából (1908/116: 12). A szakirodalom az e híradásokat pár hónappal megelőző időből kolozsvári sajtóemlést is jelez (l. jelen forráskiadás [a továbbiakban: CHIVU] 11).

Bizonyára a munkák jelentőségéről meggyőződve vitte tovább a velük való foglalkozást SIEGESCU későbbi tanszéki utóda, a nyelvtudomány-történettel is foglalkozó CARLO TAGLIAVINI, aki a keletkezésükkel kapcsolatba hozott egyes jezsuita vonatkozások vizsgálatára is sort kerített (ehhez l. CHIVU 10 kk.; TAGLIAVINI-ről (1903–1982) l. KESE i. m. 159–61; TAGLIAVINI-től l. többek között: *Panorama di Storia della Linguistica*. Bologna, 1968.). Ugyanannak a tanszéknek még későbbi professzora, NAGY BÉLA több szakmai vonatkozású megjegyzéséhez hasonló, forráshivatkozás nélküli állítása szerint a kézirat a 60-as évek közepén TAGLIAVINI-től került vissza Kalocsára (az Állami Egyháziügyi Hivatalban ténykedő) Miklós Imre közbenjárására (l. NAGY BÉLA 1983. i. m. 203; ill. UÓ., *A Kalocsai román nyelvtan*. In: *Magyar–román filológiai tanulmányok*. Szerk. NAGY BÉLA. Bp., 1984. 409–20).

NAGYnak az ILVal.-lal kapcsolatos egyéb megállapításai közül már itt kiemelendő: „La composition [ti. az ILVal.-é] est individuelle, et l'on peut démontrer qu'elle n'est liée à aucune école (l. NAGY 1983. i. m. 217); később magyarul is: „Felépítése egyedi, és kimutathatóan iskolához nem köthető” (l. NAGY 1984. i. m. 419, kiemelés ott – L. R.).

Hogy az ILVal. mindezek után csak 2001-ben jelent meg, annak a közzétevő (újabbban már szinte elképzelhetetlen) kollegiális figyelmességén kívül (ehhez l. CHIVU 12) az is oka lehet, hogy a gyenge minőségű papíron átütő fekete tintaírás miatt a kézirat jelentős része alig-alig olvasható. Az átirat elkészítéséhez tiszteletre méltó elszántság kellett tehát. E nem könnyű munkát némi-képp segíthette azonban, hogy elvégzője a román irodalmi nyelv bukaresti egyetemi tanáraként más forrásanyagokban és a tudománytörténetben is jártas kutató, aki az ILVal.-lal 1986 óta foglalkozik, s vizsgálódási eredményeiről több rész tanulmányt is közzétett (l. forráskiadásának lap-alji jegyzeteit és szakirodalmi részét). Ezekben kollégáival a szerzőség (erről l. alább) és a keletkezés idejének kérdésében eltérő vélekedéseivel vitát is folytatott. Ő ugyanis 1770 körülre teszi a keletkezést, mások a hatvanas évek közepe tájára. (Széles körű, tudománytörténetre is kiterjedő munkásságához l. GHEORGHE CHIVU – MARIANA COSTINESCU, Bibliografia filologică românească. Secolul al XVI-lea. București, 1974.)

CHIVU professzor bizonyára abból kiindulva, hogy nem csupán a román nyelvtudomány számára hasznos forráskiadvánnyal ajándékozza meg a szakmát, a francia és angol tartalmi kivonat mellé a magyar nyelvű is csatlakoztatott.

2. Észrevételeket fűznöm magához az átirathoz nemcsak szakmai okokból, de azért is széreptévesztés lenne, mert sem a kéziratot, sem mikrofilm- vagy egyéb másolatát nem láttam. Ezért a továbbiakban a tanulmányi rész, az apparátus, valamint a nyelvtan tartalmi vonatkozásainak tárgyalására szorítkozom.

Apróbb megjegyzések. A szakirodalmi részben NAGY BÉLA mint szerző nem a *B*, hanem az *N* betűsők közé lett volna sorolandó. Elgépelt névmegadás: *Josephus Aloysium Kereszturi* (i. m. 7, 2. jegyzet), majd Kereszturi Josephus Aloysium (i. m. 157). TAGLIAVINI egyszer 1930-cal (25, 16. jegyzet), egyszer 1932-vel szerepel (i. m. 158). Nem világos a 10. lap 7. jegyzetének hivatkozása: „Egyetemes Filológiai [így!] Közlöny XXXIII (1908) p. 473” – e helyen ugyanis semmi ide kapcsolható vonatkozás nincs. Kár, hogy a PRISCIANUS-ra is hivatkozó jegyzetek többnyire nem adnak pontos helymegjelöléseket. – Az eredeti szövegben ragozhatatlanként kezelt földrajzi névnek, a *mediocris Zolnok (Archi Diaconi)*-nak a mai román nyelvű fordítás adta megfelelő az (*arhidiacon al*) *Zolnokului de Mijloc*. A *z* betű régebbi magyar írásbeliségből sűrűn adatolható *sz* [APHI: *s*] hangértékének megfelelően hívebb lett volna azonban az (*arhidiacon al*) *Solnocului de Mijloc*. – A városnevek, egyes köznevek nyelvtani nem szerinti hovatartozását tárgyaló rész egyik példaszavát, a *Белград* (a román cirill betűk helyett itt és az alábbiakban is egyszerűbb megoldásnak látszik a számítógépen található orosz cirill megfelelők használata) lat. *Belgradum*-ot a román fordítás *Belgrad*-nak mondja (20–1/76–7 – a törtvonal előtti számjegyek itt s a következőkben magának a kéziratnak a lapszámait, a törtvonal utániak a forráskiadásnak a lapszámait jelölik). A XVIII. században azonban (és még később is) a *Belgrad* nemcsak az ókori *Singidunum* (a középkori magyarság névhasználatában *Nándorfehérvár*) nevéként volt járatos, hanem az ókorban *Apulum*-nak, a középkor óta *Gyulafehérvár*-nak, *Alba Iulia* stb.-nek hívott dél-erdélyi város nevéként is (vö. Erdély és a Részek Térképe és Helységnévtára. Készült LIPSZKY JÁNOS 1806-ban megjelent műve alapján. Mappa Transilvaniae et Partium Regni Hungariae Repertoriumque Locorum Objectorum. Szerk. HERNER JÁNOS. Szeged, 1987. *Belgrad* stb. a.).

3. A felhasznált szakirodalommal kapcsolatban megjegyzendő, hogy a „Compendiaria descriptio fundationis ac vicissitudinum episcopatus, et capituli M. Varadinensis, Concinnata per Josephum Aloysium Kereszturi” mellett talán haszonnal lett volna forgatható BUNYITAY VINCE és

MÁLNÁSI ÖDÖN alapműnek számító monográfiája: „A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig” (a vonatkozó korszakot tárgyaló 4. kötet: A váradi püspökök a száműzetés és az újjáalapítás korában. 1566–1780. Debrecen, 1935.). Mivel a jövőbeni kutatók számára jól jöhet, talán nem fölösleges megemlíteni, hogy az ILVal. és a szótár ajánlásának címzettjéről, Rier Xavér Ferenc nagyváradi kanonokról még további adatokat is tartalmaz az ILVal. közzevetőjétől érthető okokból még nem hasznosított mű, EMÖDI ANDRÁS kiváló munkája: „A nagyváradi székeskáptalan könyvtára a XVIII. században” (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai 5. Szerk. MONOK ISTVÁN. Bp.–Szeged, 2002.). Mint innen is kiderül, a korábbi életrajzában katonatisztként tevékenykedő Rier az egri egyházmegyében kezdte papi pályáját. Ezt figyelembe véve, az ILVal.-kézirat címlapján szereplő „Domini Francisci Xaveri Rhier, Abbatis ... De Saar” minden bizonnyal ’(aba)sári apát’-ként értelmezhető. Az ILVal. fordításának „Abate ... de Saar” megfeleltetéséhez hasonlót adott egykor NAGY BÉLA is, aki Riert éppenséggel „abbé de De Saar”-ként, illetőleg „»De Saar« apátja”-ként emlegeti (I. NAGY 1983. i. m. 205, 1984. i. m. 414).

A nagyváradi egyházmegye 1896-ban kiadott történeti sematizmusa alapján Rier kanonokságának éveiként EMÖDI az 1762 és 1779 köztieket adatolja (i. m. XVI, XXI). Így viszont felmerül a kérdés, hogy a kézirat(ok) Rier 1779-beli halála előtt miért került(ek) volna akár a nagyváradi püspökből kalocsai érsekké lett Patachich, akár Kollonics (EMÖDI i. m. XX. és más források szerint is: gróf (Kollegrádi) Kollonitz József [1781–1787] nagyváradi püspök) könyvtárába. A jelen forráskiadványban hivatkozott szakirodalom ugyanis azt feltételezi (uo. 10, 2. jegyz.). E kérdés különben azért sem lehet indokolatlan, mert EMÖDI arról is tudósít, hogy Rier teljes gyűjteményét a nagyváradi székeskáptalannak a könyvtárára hagyományozta (uo. XVI).

Az ILVal. Kalocsára kerülése ügyében talán az is elképzelhető, hogy a mű Riernek való átnyújtása esetleg meg sem történt. Például azért nem, mert szerzője látva a szövegnek a papírminőség miatt szinte olvashatatlan voltát, esetleg egy használhatóbb példány elkészítését tervezhette. Ha tudniillik a kézirat valaha is Rierhez került volna, akkor e fontos munka kiadatlanul maradásának is okát kellene lelteni. Ha viszont az ILVal. netán valóban jezsuita munka, akkor az is elképzelhető, hogy közvetlenül a szerzőtől, esetleg hagyatékából kerülhetett a kalocsai gyűjteménybe. Hogy a nagy műveltségű kalocsai főpap barátságát, támogatását nemcsak a rend 1773-beli feloszlása előtt, de utána is nem egy jezsuita tudós élvezte, azt több forrás is emlegeti. Így például Patachich és Pray barátságát adatolja LISCHERONG GÁSPÁR (Pray György élete és munkái. Bp., 1937. passim). LISCHERONG különben arról is szól, hogy 1781-ig Patachichnak a kalocsai könyvtára is éppen egy jezsuita, az olasz Jacob Mariosa [Marioso?] volt. (Ehhez l. még SCHÖNVISNER ISTVÁN „Vita Georgii Pray” című kéziratát, amely a Pray-művek közt a következő magyarázat kíséretében említi a „Propemtion” című költeményt: „*Jacobo Mariosa Italiam repetenti. Colocae MDCCLXXXI. in 8./ Hic fuit Archiepiscopi Colocensis Adami L. B. Patachich Bibliothecarius, Presbyter quondam S. J. ex provincia Neapolitana, Poeta, orator, et Historicus, Prayo amicus*” (OSzK. Fol. Lat. 3: 8. l. – kiemelések aláhúzásokkal az eredetiben, L. R.).

4. Magát a nyelvtant forgatva, nem nehéz észrevenni, hogy egyelőre ismeretlen szerzője a nyelvekkel foglalkozásban, nyelvtanításban jártas, korának szélesebb értelemben vett szakmai életében otthonosan mozgó személy lehetett. Munkájának módszerbeli és tartalmi alaptételeit talán ezért is tartja fontosnak már a legelején, a „Praefatio”-ban kimondani: „Utque harum Institutionum utilitas ad plures pertineret, Methodo Latinae Linguae convenienti, cui Valachicum hoc Idioma sua debet cunabula/ pertractandas existimavi” [A lényegét valamennyire talán visszaadó saját fordításomban: „mivel haszn(osság)uk többekre is tartozik, ezen institutiokat a vlach idioma bölcsőjének, a latinnak a módszere szerint ítéltet tárgyalandóknak”] (V–VI/50). A latin nyelvleírasi módszerek felhasználása szerencsésen jár együtt a szerzőnek a nem latin írásbeliségű kultúrvilágban való tájékozottságával. Ennek köszönhetően érezhető az ILVal. a későbbi korokénál vélhetőleg kevésbé széttagozott, egységesebb és teljesebb tudományosság szép példájának.

A román nyelv latinnal való egyezéseit a későbbiekben is emlegetve, szemléltető adatait a kortársi román írásbeliség főváltozatának megfelelően román cirill betűkkel közli, és utalásai is egyértelműen a nyomtatott és kéziratos cirill betűs forrásokra vonatkoznak (l. pl. 6–7/56: „quae occurrunt in libris, tum in scriptura”). Valamilyen okból csaknem teljességgel eltekint tehát az akkoriban már elég sűrűn adatolható latin betűs román írásbeliségtől. Pedig ezt az írásbeliséget a XVI. század óta ráadásul két vonulat is képviselte, egy korábbi protestáns és egy életerősebbnek bizonyuló katolikus. Inkább az elsőhöz tartozóval kapcsolatban l. legutóbb NAGY LEVENTE továbblépést hozó, „Bethlen Miklós »ezer vagy kétezer szavas« latin–román–magyar szójegyzéke” című dolgozatát (MNY. 2000: 332–42). A katolikus vonulathoz nyelvtudomány-történeti szempontból is hasznosítható újabb adalékokat tartalmaz MOLNÁR ANTALnak a „Jezsuita misszió Karánsebesen (1625–1642)” című tanulmánya (Történelmi Szemle 1999: 127–56). Ide kapcsolható a CHIVUTÓL is hivatkozott IOAN MĂLIŢĂ „Bizanţ, Roma, Viena şi fenomenul uniatist” című könyvecskéje (Oradea–Viana, 1997.), valamint LUCIAN PERIŞ „Le Missioni Gesuite in Transilvania e Moldavia nel Seicento” című munkája (Cluj-Napoca, 1998.) a benne található szakirodalommal együtt.

5. A nem latin betűs román írásbeliségre alapoz az ILVal. „De notis numeris” című, a román cirill ábécé betűinek számjegyértékben, sajátos *valor*-ban való használatát bemutató „Appendix”-e is. A közlétező (sajnos forráshivatkozás nélküli 142.) jegyzete a *valor*-t a kései és középkori latinban használt – nyilván a littera egyik accidensét megnevező – terminusnak mondja. Hasznos lenne viszont azt is tudnunk, hogy ezt mely forrásokra alapozza. Ami tudniillik például VÉRTES O. ANDRÁSNAK az egyetemes nyelvelírás szakirodalmát is körültekintően figyelembe vevő monográfiáját (A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig. Bp., 1980. 13) illeti, abból a betűkkel/hangokkal kapcsolatban azt tudjuk meg, hogy a vizsgált korszak forrásai a *littera* accidenseiként csupán a következő hármat emlegetik: *nomen* (a littera neve, a magyarban a g-nek például: *gé* a *nomen*-e), *figura* (kb. ’az írott forma, a betűalak’), *potestas* (kb. ’a hangzás, hangérték’). Tanulságos különben, hogy az általa is hivatkozott MARCUS VALERIUS PROBUS (I. század) egyik helye szerint: „Potestas litterae est qua *valet* [vö. *valor*], hoc est qua sonat”. (H. KEIL, Grammatici Latini 4. 1864. 49. VÉRTES jelzi, hogy ez az adat BALÁZS JÁNOS MTAK-kézirattári értekezéséből való). A reneszánsz nyelvtanok terminushasználatához l. pl. NICOLAUS PEROTTUS (PEROTTI), Littere quot accidunt: [így!] Tria. Nomen: [így!] figura τ poteftas (Rudimenta grammaticae. Basileae, 1507. III. v lap, „De Litteris” című fejezet).

Talán mert az ILVal.-lal elsődlegesen foglalkozó szakmai közönség számára jól ismert dolgokról van szó, a közlétező eltekint a betűszámoknak (számok betűkkel írásának) a szakirodalmára való hivatkozástól is. Mivel azonban a keleti kereszténység kultúrkörének művelődéstörténetében igen jelentős, a középkornál régebbre nyúló gyakorlatáról van szó (l. pl. PRISCIANUS „De figuris numerorum” című munkáját; modern kiadása: MARINA PASSALACQUA, Prisciani Caesariensis Opuscula. Edizione critica a cura di Marina Passalacqua. Vol. I. De figuris numerorum. De metris Terentii. Praeexercitamina. Sussidi Eruditi 40. Róma, 1987.; az időben visszafelé menve pedig l. még talán VARRO „De principiis numerorum”-ját), a magunk számára talán nem fölösleges legalább MORAVCSIK GYULA „Bevezetés a bizantinológiába” (Bp., 1966.) című egyetemi tankönyvére és a benne hivatkozott írástörténeti szakirodalomra utalnunk (i. m. 72, 78). Igen hasznos ismereteket nyújt ebben a vonatkozásban is EMIL VÎRTOSU monográfiájának, a „Paleografia româno-chirilică”-nak (Bucureşti, 1968.) különösen a 165–91. lapok közti része, valamint az „Elemente de cronologie medievală românească” [A középkori román kronológia elemei] című része (i. m. 191–6); irodalomtörténeti vonatkozásai miatt pedig egy 1875-beli, hindu-arab számjegyeket számértékes román betűkkel megfeleltető Eminescu-kézirat VÎRTOSU közölte hasonmása. A könnyen hozzáférhető, ismeretterjesztő irodalomból pedig l. FILEP LÁSZLÓ – BEREZNAI GYULA, A számírás története (Bp., 1982.). Mint e kis kötet is kiemeli, betűk számértékben való használata szinte egyidős magával a betűírással (a görög meg a cirill betűs vonatkozásokról sajnos csak alig emlékezik meg).

Az ILVal.-nak ez az „Appendix”-e az 1-től 30-ig terjedő számsort, 30-tól 100-ig a tízeseket jelölő sort, 100-tól 1000-ig a százasként, 1000-tól 10 000-ig az ezreseként mutatja be. Mint felsorolásából kiderül, e feladatokat egyjegyű betűk, betűkapcsolatok és kiegészítő (pl. ’ezer’ jelentésű) írásjelek használatával oldják meg. Alkalmazási példaként mindezt az $1000 + 700 + 60 + 8 = 1768$ példával szemlélteti. Az ILVal. a vonatkozó terminus megadása nélkül, de a betűszámokkal foglalkozó résznek mindjárt az elején (76–8/146–8) említi a számjegy-értékben használt betűk fölé írandó ~ jelet is. E jelnek a cirill betűs és a latin betűs írásterminológiában (görög > latin > román) *titlă*, *tilde* néven való használata már a Gyulafehérváron 1699-ben megjelent „Bucovna...” című olvasástanítást is tartalmazó hittankönyvből adatható (Bucovna, ce are în sine deprinderea învățaturii copiilor la carte. Și Simvolul credinții creștinești. Zece porunci ale legii vechi și ale cei noao. Șapte taine ale Bisericii Răsăritului, iproci. Cu voia prea sfințitului chir Athanasie mitropolitul Țării Ardealului. Acumă întâi într-acesta chip tocmită și tipărită în sfânta Mitropolie în Belgrad, de Mihai Iștvanovici tipograful. Anul domnului 1699.; vö. VIRTOSU i. m. 133).

6. Magának a nyelvtani résznek első nagyobb szerkezeti egységét indító első caputja, a „De literis, earumque proprietatibus” a nem latin ábécérendnek megfelelően felsorolt betű–hang megfeleltetéseket hozza. Magyarázatra szoruló forrásközlés-történeti körülmény azonban, hogy a román cirill betűk CHIVU megadta formájától nem kevésbé tér el ugyanezeknek a betűknek a NAGY BÉLA megadta formája (1983. i. m. 206–7 és passim).

A hungarológiai szempontból amúgy is figyelmet érdemlő ILVal. e „hangtani” részének magyar vonatkozású jelentősége, hogy néhány betű hangértékének megadásakor a magyar hangjelölést (ezen belül is inkább az ún. katolikust) követi, s ily módon a magyarnak mint környezeti nyelvnek a kiejtésére alapoz (a vonatkozó magyar helyesírás-történeti szakirodalomból l. KNIEZSA, A magyar helyesírás története. Bp., 1952. 15–6). Az illető párosítások (2–3/52): Ц ц – Cz; Ч ч – Csh, csh; Ш ш – S, s durum; С с – S, s lene; Ц ц – Zs vel ds. (A betű–hang megfeleltetéseket hozó résznek az *s durum*, *s lene* kérdéséhez is l. VÉRTES O. ANDRÁS i. m. 34,¹ valamint BALÁZS JÁNOS, Zur Frage der Typologie europäischer Schriftsysteme mit lateinischen Buchstaben: StudSl. 4. 1958: 251–92, kül. 260–1, 277, 280–1, hivatkozással természetesen SYLVESTERRE). A kérdés tüzetesebb vizsgálata azért is kíváncsú lenne, mert – mint VÉRTES munkájából is kitűnik – szakmánkban mind ez ideig sajnos még fel sem merült a (cirill és latin betűs) román nyelvemlékek betű–hang megfeleltetéseinek magyar hangjelölés-történeti, hangtörténeti szempontú tanulmányozása. (A mai román írásbeliségén nevelkedett moldvai csángók írta magyar szövegek hangjelöléséhez l. D. MÁTAI MÁRIA, A magyar nyelvet írni kezdik: MNy. 1992: 56–72; LŐRINCZI RÉKA, Ha a magyar nyelvet felsőbb fokon (is még) írni kezdik. In: Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Bp., 1995. 272–7.)

7. Abból fakadóan, hogy a szerző a cirill betűs román írásbeliségre alapoz, az első caput „De contractionibus” című 4. §-a (6–7/56–8) a görög és cirill betűs szláv írásbeliség emlékeihez hasonlóan a román forrásokban ugyancsak sűrűn alkalmazott rövidítésekkel foglalkozik. (A rövidítés-gyakorlatról szóló, talán legrégibb előzményként l. a fent már említett MARCUS VALERIUS

¹ KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY „a szigmát ŝ-nek, vagyis a hazai latin, nem pedig a klasszikus latin vagy görög ejtési szabályok szerint olvasta. Azért is érdekes a szigmának ŝ-sel való olvasása, mert munkájának egyik célja az volt, hogy a nem magyar ajkúakat, főleg dunántúli németeket magyarra tanítsa (HungIll. [12]; vö. CorpGr. 338). Így felvetődik a kérdés, hogy az *s* betű magyar olvasását miért magyarázta a görög szigmának és a latin *s*-nek hazai latin ejtés szerinti hangértéke alapján. Bizonyára tudomása volt arról, hogy a magyarsággal együtt élő idegen ajkú népek körében sem volt ismeretlen az ŝ-ezés [vö. rom. *școală* – L. R.]. A kérdés azonban nincs megoldva, mert nyelvtanával külföldieket is akart tanítani (»exterarum nationes Sclavicos, Polonos, Bohemos, Valachos, Germanos, Thraces, Croatas, Rutenos, [et]c«: HungIll. [12]; vö. CorpGr. 338).”

PROBUS „De notis iuris [A jogi rövidítésekről]” című munkáját (kiadva KEIL i. m.) Mivel a közzétett csatlakoztatott fontos jegyzetei szakirodalmi hivatkozást sajnos nem tartalmaznak, a magunk számára talán hasznos lehet MORAVCSIK (főként a bizánci görög rövidítésgyakorlatról tájékoztató) már idézett művére (75–7) és a román cirillikákban használatos igen sokféle rövidítés tüzetes leírását nyújtó VIRTOSU-monográfia megfelelő részére (100–96) utalnunk.

A „De interpunctionibus” című 5. § latin és cirill betűs írásgyakorlatot összevető megjegyzése: „Illud peculiare Valachis est, quod loco notae (&c) significandae, hoc vocabulum и прочй expresse ponatur” (7: 58 – a félkövérrel való kiemelés a forráskiadványban). Az ILVal. azon állításának tévességére viszont, mely szerint az írásjeleket a románban a latinnal egyezően használják, a forráskiadvány készítője (a 26.) jegyzetben figyelmeztet. Ez az „egyezés” tudniillik nemcsak a román, de más cirill betűs régi szövegekre sem igaz.

Az előzőkhöz hasonlóan ugyancsak a keleti kereszténység íráskultúrájához szorosan kapcsolódó rész az ötödik caput. Ennek a „De Apostropho” című 6. §-a (32–3/92) így indít: „Apostrophus notio est eadem quae apud Graecos, qui apostrophus Valachos frequens est. Fit autem, cum duae particulae, aut pronomina in una voce sic coalescunt, uter priori particula, aut pronomine aliquae litterae omittantur, ut ... Quandoque plures voculae quasi in unam contrahuntur...” (A *particula* – *pronomen* – *vocula* kérdéséről l. alább). A manapság elsősorban írásjel neveként használt *apostroph* terminust nem írásjel neveként, hanem a PRISCIANUSON át még távolabbra visszavezethető terminushasználatnak megfelelően ’apokopé’-szerű értelemben tárgyalja (vö. CHIVU 83. jegyzet – Szevillai Szt. Izidor itt csak hivatkozott helyének mondata: „Apostrophus pars item circuli dextra et ad summam litteram adposita, fit ita:), qua nota deesse ostenditur in sermone ultima vocalis, ut »tribunal« pro »tribunale«). Az *apostroph*-ot tehát annak, a mai románban is rendszeres használatú, elízio típusú detrakciós eljárásnak neveként használja, melyet többek között a *mi-au zis*-szel [*mie au zis* ’nekem mondták’] szemléltet (32–3/92; a kérdéshez l. még NAGY BÉLA 1983. i. m. 211; hasonló francia jelenséggént l. például: *il m’a dit* stb.).

8. A második caputtal kezdődő alaktani fejezet első négy §-a a főnévvel és a melléknévvvel foglalkozik. A főnévragozás tárgyalásakor beszél viszont *partikulá*-król is. *Partikulá*-n érti itt az accusativus, ablativus prepozícióit, a genitivus és dativus névszókísérő *a*, *al*, *ale*, *ai*, illetőleg *lui* félszabad morfémáit (vö. fr. *de*, *du*, *des*, *au* stb., angol *of*, *for* stb.). De *partikulá*-nak mondja a vocativus *o*-ját is. Az *o* (indulatszó) DIONÜSZIOSZ THRAXnál és másoknál névelői vocativusként kezeléséről l. JEAN LALLOT, La grammaire de Denys le Thrace [Traduite et annotée par Jean Lallot] (Paris, 1998. 61, 194). A szintaxissal foglalkozó rész egyik helyén (75/146) pedig ezt írja: „Particula χει *heu* Dat[ivus] jungitur ut ...: *heu mihi misero!*” Ugyancsak *partikulá*-kat emleget a negyedik caput „De comparatione Adjectivorum” című 2–3. §-a (22–3/78–81). Azt tanítván, hogy „comparativo gradui praepositur particula май, *magis*, superlativo шй май, *maxime*”. Tájékoztat még (itt most csak a latinbetűs fordítást idézve) a melléknévfokozás *prea*, *foarte* superlativusi *partikulá*iról.

A *particula* terminus használata önmagában is vagy közvetlenül a görög előzményeknek vagy az azt részben közvetítő, de tovább is vivő humanista nyelvelírási gyakorlatnak az ismeretére vall. A *particula* néven emlegetett, változó állományú szófajcsoporttal foglalkozás ugyanis az arisztotelészi háttérrel is rendelkező priscianusi továbblépést követő hosszabb középkori szünet után tájaink szakirodalmában már SYLVESTER-nél megjelenik; annak a megjegyzésnek a kíséretében, hogy ilyenek a magyarban nincsenek (CorpGr. 72). Tágabb körű, elvi kérdéseket is felvető összefüggésben kerül elő a latin nyelv tárgyalásában FRANCISCUS BROCEUS SANCTIUS-nál (Minerva seu de Causis Linguae Latinae. Salamanca, 1587.) és MATTHAEUS DEVARIUS-nak a „Tractatus de graecae linguae particulis” (Róma, 1588.) című „szófajmonográfiájában”. Ez utóbbi mű felfogásának alakulásába és esetleg keletkezésébe is belejátszhattak talán DEVARIUS addigi szakfordítói munkája során szerzett kontrasztív nyelvi tapasztalatai is (arról is, hogy ő fordította görögre a tridenti zsinat anyagát, a mű későbbi kiadásairól is l. Historische Grammatik der lateinischen Sprache. Ed. GUSTAV LANDGRAF. Lipcse, 1903. 54).

SANCTIUS, spanyol nevén SÁNCHEZ DE LAS BROZAS (1523–1600) szófajtanában a korábbi, 8 beszédrésszel dolgozás helyett *név-szó-ige-partikulák* felosztás jelenik meg. (Ehhez is, az előzők egy részéhez is l. már most BARBARA SCHÄFFER-PRIESS, *Die portugiesische Grammatikschreibung von 1540 bis 1822. Entstehungsbedingungen und Kategorisierungsverfahren vor dem Hintergrund der lateinischen, spanischen und französischen Tradition. Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie...* 300. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2000.). *Név-szó-név-más-ige-partikulák* felosztást találunk különben SZENCZI MOLNÁR ALBERTNÉL (l. nála a névszók, névmások, igék caputjai után a „De vocibus sine numero, vel particulis indeclinabilibus” című XXIX-et) is. Hasonlít SANCTIUSra, de különbözik is tőle az 1660-as „Grammaire générale” tagolása. Ugyancsak háromosztatú, *név-szó-ige-partikula* csoportosítás van KOMÁROMI CSIPKÉSNÉL (CorpGr. Liber I., II., III.: De nomine, De verbo, De particulis) és FEJÉRVÁRINÁL (l. a MNyForr. 3. darabjaként közzétett „Institutiones”-ének a 103–22 lapok közti részét). Az ILVal. eljárásához hasonlóan az indulatszóknak is a partikulák közt való tárgyalása több humanista és későbbi nyelvleírásból adatolható. Mint az kitetszik D. M. SCHENKEVELD „From particula to particle. The genesis of a class of words” című dolgozatából [közölve: *L’héritage des grammairiens latins de l’antiquité aux Lumières. Actes du Colloque de Chantilly* 2-4 septembre 1987. Szerk. IRÈNE ROSIER. Párizs, 1988. 81–93, kül. 87 skk.].

Lehet, hogy csupán hiányos ismereteim miatt, de egyéni felfogást tükrözönek, s így külön is figyelmet érdemlő eljárásnak vélem az igeragozás egyes segédszóinak a partikulák közé sorolását az ILVal.-ban (40/102–3): „Has particulas [ti. a jövő idő *voi, vei* stb. félszabad morfémái] eleganter post-poni solere verbis”. Az igeragozással kapcsolatos egyik Nota-ja pedig az *o* indulatszóval meg a *de aș, de ai* stb. elemeket tartalmazó optativusi paradigmával kapcsolatban írja: „Praedictas particulas in sequentes contrahi posse, ut... [дяаи, дяаи]”. Az optativusi jövő idő szerkesztésével kapcsolatos megjegyzése (42/104): „futuro Indicativi, cui solum particula **кынд** ... praepositur”. (A *кынд*-nek megfelelő *mikor* FEJÉRVÁRINÁL is partikula [l. pl. 80]. Igeragozással kapcsolatos további partikuláihoz l. még: 42/104.)

Az ILVal. gondos elemzést érdemlő partikula-kérdéseinek tudománytörténeti vonatkozásaihoz a már hivatkozottakon kívül l. még EUGENIO COSERIU, *Partikeln und Sprachtypen. Zur Strukturell-funktionellen Fragestellung in der Sprachtypologie*. In: *Wege zur Universalienforschung*. Ed. GUNTER BRETT-SCHNEIDER – CHRISTIAN LEHMANN. Tübingen, 1980. 199–206; BERNARD COLOMBAT „La grammaire latine en France à la Renaissance et à l’Âge classique. Théories et pédagogie” című művének (Grenoble, 1999.) nem csupán a hivatkozott szakirodalmát, de több részletét is (l. különösen a „Rudiments, traités des particules et méthodes de thème” címűt [77–93], továbbá 717; l. még MARCELO DASCAL, *Leibniz on Particles: Linguistic form and comparativism*. In: TULLIO DE MAURO – LIA FORMIGARI eds., *Leibniz, Humboldt, and the Origins of Comparativism. Proceedings of the international conference. Rome, 25–28 September 1986. Amsterdam studies in the theory and history of linguistic science. Series III. Studies in the history of language sciences* 49. Amsterdam–Philadelphia, 1990. 31–61). És természetesen l. még a humanizmus és a következő idők önálló partikula-könyveit. A már említett DEVARIUSON kívül ilyen még: G. STEWECH (GODESCALCUS STEUVECHIUS), *De particulis linguae Latinae liber unus* (Köln, 1580.); HORATIUS TURSELLINUS (ORAZIO TORSSELLINO), *De particulis Latinae orationis* (Róma, 1598.; későbbi átdolgozásáról l. LANDGRAF i. m. 54; nyelvészeti munkáinak hazai recepciójához l. pl. TURSELLINUS, *Gemma latinae ... rhetorica Cassoviensi selectae. Tynaviae, 1737*. [MTAK 522560]); HENRICUS HOOGEVEEN, *Doctrina particularum linguae graecae* (Leiden, 1769.; ezt „epitomák”-ban is kiadta CHRISTIANUS GODOFRED SCHÜTZ: *Henrici Hoogeveen Doctrina...* Lípse, 1806.²; mindezekről l. LANDGRAF i. h.).

A befelé jól tagolt (melléknévi, ezen belül melléknévfokozási, egyeztetési kérdéseket is be-mutató) nomen-caputjait az ILVal. a pronomenéivel, majd a verbuméival folytatja. Ugyanúgy, mint DONATUS (350 k.–?), ANTONIUS NEBRIJA (1444–1522), ALDUS MANUTIUS (1450–1510), THOMAS LINACRE (1460 k.–1524), PHILIP MELANCHTON (1497–1560), EMMANUEL ALVARES (1526–1582). Ezzel a nomen – pronomen – verbum egymásutánnal szemben PRISCIANUS, SANCTIUS, CASPAR SCIOPPIUS (1576–1649)] sorrendje: nomen – verbum – participium – pronomen.

Az ige dolgait tárgyaló részt (VI–X. caput) a „De verbo substantivo *sum*” cíművel indítja, közzölve a román megfelelő paradigmáját. A létige efféle, a többi igtől elkülönített kezelésének történetéről I. a BRÖNDALra is alapozó BARBARA SCHÄFFER-PRIESS részletes bemutatását (i. m. 194–204; 229–35). Terminológiatörténetet is érintő munkája többek között éppen arról tájékoztat, hogy a verbum substantivum (ALVARESnél a görög *eu sou, ou estou*-val megfeleltetett) lat. *sum*-mal külön, a többi igeének a tárgyalása előtt a humanista nyelvtenok foglalkoznak; ARISZTOTELÉSZ-, PRISCIANUS-előzményekre és a középkoriakra visszanyúló heterogén szempontoknak a folytatásaként. Így tesz SCHÄFFER-PRIESS hivatkozott forrása FERNÃO DE OLIVIERA (1507–1581 u.) 1536-ban megjelent munkája, ALVARES először 1572-ben, Lisszabonban megjelent, majd többektől átdolgozott tankönyve (a verbum substantivum sajátos kezelését ez utóbbi műnek az átdolgozásai is megtartják).

Tanulságos, hogy a régi magyar nyelvtenok közül a létige paradigmáját SZENCZI a rendhagyó ragozásúak közt adja (CorpGr. 205–6), KOMÁROMI CSIPKÉS pedig megjegyzés nélkül az egyéb igeik paradigmáit követően (CorpGr. 385). A Conjugatio Verbi *Lé Ezek* Fio-t, valamint a Conjugatio Verbi *Vagyok* Sum-ot ugyancsak külön (a többi ige paradigmája után) hozza PERESZLÉNYI (CorpGr. 501–3, 503–6). FEJÉRVÁRI a *hisz, visz* csoportjában adja meg a *lesz* paradigmáját (i. m. 91–4). Nála különben maga a *verbum substantivum* terminus is megvan. Egyszer a főnévként használt *vagyon, nincsen* neveként, majd – mostani terminusunkkal élve – az összetett állítmány segédigei részének neveként (125/18–19; a forráskiadásban a félkövér használata a kéziratok pirosázásait helyettesíti): „Regula. 1.: ...Verbo Substantivo **Vagyon** et Vocabula: **nintfen** cum materia-/ liter ponuntur: Jobb **a** *vagyon* **a** *nintfennél*”; 126/16–23: „Regula 2.: Cum Nominativus cum Suo Praedicato ponitur, et jungitur/ mediante Substantivo Verb [FEJÉRVÁRI autográf szövegében: Verbo Substantivo] **Eft Vagyon, Vagynak. Vagyon** et **/Vagynak**, Saepe omittuntur...” Paradigma megadása nélkül, de használja a *verbum substantivum* elnevezést KÖVESDI is (I. CorpGr. 578).

Az ILVal.-ból valamiért sajnos hiányzik a verbum-rész után várható, a participium és a többi szófaj román nyelvi kérdéseit számba vevő rész.

9. Az alaktani és szófajtani I–X. caputtal kapcsolatban tapasztaltakhoz hasonlóan az Európaszerte használatos nyelvléírási módszerekben való igen jó tájékozottságról tanúskodik az ILVal. többi része is. Így a „De partium orationis constitutione” alcímű XI. caputja is (a ma szinte kizárólag *szintaxis* néven emlegetett nyelvtanrészt korábban e görög szó latin tükörfordításával *constructio* és egyéb nevekkkel is jelölték).

E caputnak a sajátos, regulákra tagolása méltán keltette fel CHIVU professzor érdeklődését. Olyan sajátosra vélt benne lenni, mely a szerző kiléte után való kutatásban esetleg útbaigazító lehet. A mintakeresés ugyanis az ILVal.-lal foglalkozók szinte mindegyikének közös gondja. Min-tanélküliséget csupán NAGY BÉLA emleget (I. a fentiekben már idézett állítását).

Az előkép-jelöltek közt kollégái találgatásainak ismeretében az 1686-ban megjelent KÖVESDI-nyelvtant (Elementa Linguae Hungaricae) CHIVU is megemlíti ugyan, de el is veti. Ezt azzal indokolja, hogy az „Elementa” a magyar nyelvnek éppen a latintól való eltérését vizsgálja. KÖVESDI „Syntaxis”-ának a hazai kontrasztív vizsgálódások története szempontjából is kiemelendő alaptétele ugyanis ez: „in quantum constructio hungarica discedit a latina”. Az ILVal.-szakirodalomban KÖVESDI egyébként vélhetőleg azért kerülhetett szóba, mert a szintaxist *Regula*-kra tagolva tárgyalja. Ezzel kapcsolatban azonban nem árt rögtön megjegyezni, hogy CorpGr.-beli kiadásában a *Regulae* mindössze egyszer, a számozott egységek közös megnevezéseként szerepel (549–84).

CHIVU a mind ez ideig eredménytelen keresgélések ellenére is feltételezi, hogy az ILVal. szerzője a keze ügyébe eső latin nyelvtenokat odafigyeléssel forgathatta. E feltételezés helyessége mellett szólhat akár a jelen ismertetésben már előadottak egy része is. Hiszen a filológiai iskolázottság oly sokféle bizonyosságát adó nyelvtaníróról eleve indokolatlan lenne feltételezni, hogy a választott nyelv bemutatásakor szükségét láthatta volna az addigi nyelvléírási gyakorlat számos bevált megoldásától való eltekintésnek.

Az ILVal. lehetséges mintája (mintái) után kutatva, CHIVU az RMK 2. kötetében és DOINA NÄGLER transzilvanikum-katalógusának 2. kötetében (Catalogul transilvanicelor 2. Sibiu, 1982.) szereplő, a XVIII. században forgalomban volt latin nyelvtanoknak nézett utána. Közülük PHILIP MELANCHTON, JOHANN HEINRICH ALSTEDet (1558–1638), JOHANNES RHENIUST (1574–1639) számitásba nem vehetőként említi.

Ehhez a jegyzékhez azonban talán nem indokolatlan hozzátenni a következőket is. MELANCHTON Kolozsváron már 1556-ban megjelent (RMNy. 2: 71) „Grammatica”-ja a XVIII. századra csak „átöröklött” mű, tájainkon való ekkori használatát nemigen jelzik a források. Némiképp más a helyzet RHENIUS „Compendium latinae grammaticae”-jával. (A lipcei magiszterrel és 1610-ben megjelent munkájának tudománytörténeti vonatkozásairól is l. RMNy. 2327; SÁRA BALÁZSNak egy XVI. századi, korábban fel nem dolgozott latin nyelvtant bemutató, Quid est grammatica? – cuius est grammatica? című tanulmányát [Annales Univ. Sc. Bp. Sectio Linguistica 24. 1999–2001: 163, 166]). RHENIUS hazai kiadásai közül l. pl. az 1736-os, „bohémica” példaanyagot is tartalmazót (Compendium Latinae Grammaticae... Adjunctae subindè R e g u l a e Notaeque variae, hactenüs defideratae...; kiemelés tőlem – L. R.). ALSTED és a többiek latinkönyveihez az újabb szakirodalomból l. VARGA ANDRÁS, Molnár Gergely, Melanchton magyar tanítványa. Szeged, 1983.); SZENTPÉTERI MÁRTON, A grammatika oktatásának kombinatorikus módszerei Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári rudimentáiban (ItK. 1998: 437–58)

A tanulmányomban érintett kérdések egy részét egy újabb közleményben kívánom bővebben kifejteni.

LŐRINCZI RÉKA